

Zawartość *Rejestru krotkiego na rozmaite niemocy a choroby Ludzkie...* w polskiej wersji poradnika Piotra Krescencjusza*

Joanna Kamper-Warejko

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0001-9877-6242

The Contents of the *Regestr krotki na rozmaite niemocy a choroby Ludzkie...* in the Polish Version of Petrus de Crescentius's Handbook

ABSTRACT: The article describes the medical vocabulary contained in the register of diseases included at the beginning of the Polish translation of Petrus de Crescentius's handbook (1571; this material is also representative of an older version of the text from 1549). After an analysis of the origins of the register, the general semantic structure of the names that it contained was characterized and set in the context of 16th-century Polish, also against the background of Falimirz's herbarium and other texts. An attempt was made to establish the reference of the names and classify them using the division proposed by

Lucyna Jankowiak (2005) and *Słownik Polszczyzny XVI wieku* (Dictionary of 16th-century Polish). The analysis showed that most of the names are known to the Polish language of the time; there are, however, some new ones not recorded in the said dictionary. The core of the vocabulary extracted from the register are the names of diseases (among them, the names of diseases affecting the digestive system appeared most frequently, followed by the names of diseases of the skin, nervous and sensory organs, genitourinary and respiratory systems), but three other groups of names were also isolated.

KEYWORDS: Polish language of the 16th century; medical vocabulary; Petrus de Crescentius's handbook; Polish translation of Petrus de Crescentius's handbook.

CONFLICT OF INTERESTS STATEMENT: The author declares that there were no conflicts of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The author assumes sole responsibility for: preparing the research concept of the article, the way it is presented, developing the method, collecting and analyzing data, formulating conclusions, and editing the final version of the manuscript.

* Tekst wygłoszony podczas konferencji naukowej dedykowanej pamięci Profesora Bogdana Walczaka, zatytułowanej *Kulturowe aspekty ewolucji języka. Słowa i słowniki*, która odbyła się w Wągrowcu w dniach 14–16 listopada 2023 roku.

W XVI-wiecznej polszczyźnie tytułowa *niemoc* była rozumiana różnie, najczęściej jednak pojawiała się w znaczeniu ‘choroba i jej objawy, czasem kalectwo’ (1371 ×)¹, synonimiczny rzeczownik *choroba* wynotowany w SPXVI z niższą frekwencją (916 ×) zdefiniowano w leksykonie jako ‘patologiczny stan organizmu; brak zdrowia; niemoc, cierpienie, niedomaganie, słabość’. Stan chorobowy jako integralna część ludzkiego życia od dawna jest w kręgu zainteresowań myślicieli i pisarzy – począwszy od pism starożytnych (m.in. Galena, Hipokratesa, Pliniusza Starszego²), przez średniowieczne (np. Izydora z Sewilli³), do tekstów powstałych w interesującym nas wieku XVI⁴, ściśle nawiązujących do europejskiej tradycji piśmienniczej i pism starożytnych. Łączność z tą tradycją odnajdujemy też na kartach interesującego nas zabytku⁵. Choć głównym tematem tekstu

- 1 *Słownik polszczyzny XVI wieku* (dalej SPXVI) rejestruje dwa leksemy – rzeczownikowy i czasownikowy. W funkcji rzeczownika, poza znaczeniem podanym w tekście głównym, odnotowano tu też inne: ‘brak sił fizycznych, słabość’ (8 ×) i ‘niemożność’ (1 ×). Czasownik pojawiał się w dawnej polszczyźnie rzadziej, z XVI-wiecznych tekstów wynotowano go 26 × w znaczeniu ‘chorować, niedomagać’. Znak „×” przy danej liczbie oznacza wielokrotność występowania zarejestrowanego w słowniku wyrazu w tekstach.
- 2 O znaczeniu tych postaci dla rozwoju medycyny pisali Tadeusz Brzeziński i inni autorzy monografii pt. *Historia medycyny* [Brzeziński 1988: 98, 103, 107, 137–139, 141, 192, 195].
- 3 Arcybiskup Sewilli, katolicki duchowny, doktor Kościoła, żył na przełomie VI i VII wieku, nie był lekarzem, „[...] jednak medycyna, jak się wydaje, należała do tych dziedzin ludzkiej działalności, które darzył szczególnym zainteresowaniem” [Krynicka 2021: 468].
- 4 W kanonie SPXVI do czasu ukazania się I wydania poradnika w 1549, który w omawianym zakresie nie różni się zasadniczo od naszego źródła [1571; por. Kamper-Warejko 2016: 38–43], znajdujemy zaledwie dwa teksty nawiązujące do tematyki przyrodniczej i medycznej. To *O ziołach* Stefana Falimirza z 1534 roku (w słowniku skrót: FalZioł, tu dalej: Fal.) i *Gadki z pisma wielkiego filozofa Arystotela* Andrzeja Glabera z roku 1535 (GlabGad). Spoza kanonu wymienia się *Enchiridion medicinae* Szymona z Łowicza z 1537 roku (SzymŁowEnch) i zielnik Hieronima Spiczynskiego *O ziołach tutecznych i zamorskich... księgi lekarskie* z 1542 roku (i 1556; SpiczZioł). U progu XVI wieku pojawia się łacińskie dzieło Macieja z Miechowa (1508) traktujące o zapobieganiu epidemii, tę i inne późniejsze publikacje na temat epidemii – z drugiej połowy XVI i z XVII wieku – wymienia w swoim artykule Danuta Kowalska [2021: 85–86]. Między dwoma wydaniem dzieła Krescencjusza ukazuje się tekst Marcina Siennika pt. *Lekarstwa doświadczone* (1564; SienLek).
- 5 Trzeba pamiętać, że jest on tłumaczeniem powstałego w wieku XIII tekstu łacińskiego napisanego w kręgu kultury śródziemnomorskiej. Tłumacz przenosi więc na grunt polski nie tylko tamtejsze realia, ale i tradycję piśmienniczą, jak się jednak okazuje – bliską również pierwszym polskim tekstom medycznym (np. Fal.). Liczne podobieństwa w tym zakresie zbliżają nasz zabytek do zielników, których źródeł także należy szukać w pismach łacińskich [por. Jankowiak 2005: 15–16].

nie jest (zioło)lecznictwo⁶, za Krescencjuszem⁷, który był nie tylko agronomem, ale także lekarzem, w wielu miejscach polskiej wersji poradnika przywołuje się słowa i rady dawnych uczonych, m.in. wymienionych wyżej, np. „Isydorus też Doktor powiada, iż pŕzeniczna mąka z miodem zmiefzána krofty ná twarzy goi [...] (157⁸); „Plinius też pifze, iż polewká bobu odwárzonego fáma odciedzona przez chufę, płuce czyści, bolączki ná pierśiach niewieściich odmiękcza y goi, á z rożą zmiefzána boleść oczu, płynienie też y śiność ich leczy [...]” (172); „Też według powieści Gálenufá: Tátárká wypáda glisty, y zatkanie wátroby sledźiony itez żołąc leczy, kámién łamie w nerkach y w męcherzu, wszokoż szkodzi ránam iefliby tamo ktore były [...]” (180); „[...] Ipokrás powiada, iż figowy owoc im surowfzy ieft á nie dośtałfzy, tym więcey gruby á mniej ciepły, przeto iego pożywanie ieft nie zdrowe [...]” (422)⁹.

Warto w tym miejscu dodać, że pojawiająca się w poradniku agronomicznym tematyka medyczna wiąże się z ówczesnym rozumieniem nauk przyrodniczych i ich użytkarnym charakterem. W XVI wieku panowało przekonanie, że wszystko w przyrodzie powinno służyć człowiekowi, powiązanie botaniki z medycyną było bardzo silne i od początku uwypuklało praktyczny charakter tej ostatniej [por. Bowler 2007: 60–69]. Teksty przyrodnicze z tego okresu cechuje jeszcze silny związek tych dwóch dyscyplin¹⁰. Redaktorzy polskich wersji poradnika, za pierwowzorem i podobnie jak twórcy zielników, uznali więc za użyteczne zapoznanie czytelnika m.in. z właściwościami leczniczymi prezentowanych w księdze roślin [zob. Kamper-Warejko 2009]. Wraz z opisem „leków” i sposobów ich przyrządzania odnotowano tu więc również ówczesne nazwy pojawiających się niemocy i chorób ludzkich, które są tematem niniejszego szkicu.

Podstawą materiałową jest drugie polskie wydanie znanego średniowiecznego dzieła Piotra Krescencjusza (Kraków 1571), które ukazało się w oficynie

6 O ziołolecznictwie i jego rozwoju pisze w rozdziale poświęconym leczeniu i lekom Aleksander Drygas [1988: 159–167].

7 Pietro de Crescenzi, znany także jako Crescentius, Krescentyn (lata życia 1230–1320 lub 1321), w spolszczonej wersji Piotr Krescencjusz, był włoskim agronomem, lekarzem, prawnikiem, przyrodnikiem i senatorem [Wydra, Rzepka 2004: 373–374; NEP 1995: 794].

8 W nawiasie podaje się numer karty z zabytku.

9 Tu cytaty i dalej nagłówki i tytuły rozdziałów podaje się w transliteracji (zastąpiono tylko długie z jego krótkim odpowiednikiem; zachowano oznaczanie pochyłości, długie s i inne znaki obecne w tekstach, np. x stosowane w 1. wydaniu tekstu z pierwszej połowy XVI wieku dla połączenia [-ks-], th wprowadzane dla głoski [t], v dla oznaczenia [v], cz dla [c]).

10 Rozdzielenie botaniki i medycyny dokonało się dopiero w XVIII wieku, kiedy to zaczęły się wyodrębniać i usamodzielniać poszczególne dyscypliny. W obrębie nauk o środowisku nadal jednak ich granice pozostają płynne [por. Bowler 2007: 60–90; Kosiek 1983: 414–416].

Stanisława Szarffenbergera¹¹. Zabytek stanowi ciekawe źródło badawcze nie tylko dlatego, że zawarty w nim materiał leksykalny nie jest w pełni wykorzystany w SPXVI¹², ale również z tego powodu, iż pozostaje świadectwem pewnej tradycji piśmienniczej reprezentowanej przez teksty użytkowe o tematyce przyrodniczej. O historycznych nazwach chorób pisano już niejednokrotnie, w tym m.in. o tych obecnych zarówno w XVI-wiecznych zielnikach [zob. Jankowiak 2005; 2006; 2010; Steczko 2002], jak i innych tekstach – medycznych i użytkowych [np. Kowalska 2021; Migdał 2002; Steczko 2016]. Już niemal pół wieku temu Zenon Klemensiewicz, pisząc o słownictwie specjalistycznym w monografii poświęconej historii polszczyzny, konstatował, że „słownictwo nauk przyrodniczych zaczęło się już wcześniej w średniowieczu i w 1. poł. XVI w.” [Klemensiewicz 1985: 322, por. tamże 319–323]. Zwrócił przy tym uwagę na zielniki jako nieocenione źródło materiału¹³. Uzupełnieniem tej wiedzy może być przegląd nazw zarejestrowanych w dziele przyrodniczym o innym profilu – agronomicznym. Zawarty tu materiał otwiera szereg ścieżek badawczych¹⁴, w tym tekście celem jest ogólna charakterystyka znaczeniowa nazw zawartych w tytułowym rejestrze oraz osadzenie ich w kontekście XVI-wiecznej polszczyzny. Po przyjrzeniu się genezie rejestru i zasygnalizowaniu celu włączenia go do tekstu, przejdziemy do omówienia jego zawartości.

1. Geneza rejestru

Obecność rejestru w dawnych drukach nie dziwi, ich geneza sięga początków historii książki drukowanej. Pierwsze rejestry informujące o kolejności kart

11 Polski pierwodruk tłumaczenia XIII-wiecznego łacińskiego poradnika ukazał się w pierwszej połowie XVI wieku w krakowskiej oficynie Heleny Florianowej (1549, pt. *Piotra Creſcentyna Księgi o goſpodarſtwie/ y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu ſtanowi potrzebne*). Korzystam z fotokopii będących w zbiorach toruńskiej Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku (dalej skrót Kresc.). Tekst dostępny jest też w serwisie Polona.

12 Tekst jest źródłem spoza kanonu, ekscerpowanym wybiórczo (por. SPXVI: <https://spxvi.edu.pl/instrukcja/I/7/>; <https://spxvi.edu.pl/instrukcja/XVI/294/>).

13 Przez lata różne tego rodzaju teksty były inspiracją do analiz dla wielu naukowców, nie tylko językoznawców i historyków języka. O interdyscyplinarnych badaniach prowadzonych na podstawie zielników pisała Anna Suchecka [2020], gromadząc też w artykule bogatą literaturę przedmiotu.

14 Pobieżna analiza struktury nazw pozwala na spostrzeżenie ogólnej natury, że ich budowa i techniki derywacji nie odbiegają od zaobserwowanych przez autorkę monografii na temat medycznego słownictwa Fałimira. Tu również zdecydowaną większość nazw stanowią te wielowyrazowe. Ciekawym wątkiem będzie też prześledzenie mechanizmów nominacji.

i składek zastąpione zostały z czasem rzeczowym wykazem treści¹⁵. Taki spis znajdujemy w jednej z najstarszych XV-wiecznych łacińskich wersji poradnika (łac.)¹⁶, a także – nieco bardziej rozbudowany – w wersji niemieckiej (niem.), pochodzącej z pierwszej połowy XVI wieku (1531 rok)¹⁷. Inny układ odnajdziemy w pierwszym polskim wydaniu poradnika Krescencjusza, pięknie wytłoczonym w oficynie Heleny Florianowej w 1549 roku¹⁸. Treści, inaczej niż we wcześniejszych wersjach obcojęzycznych, pogrupowano i przedstawiono tu w układzie alfabetycznym¹⁹. Po kilku szczegółowych spisach podano też interesujący nas rejestr o lekarstwach na choroby. W pierwszym wydaniu poradnika zajmuje on siedem stron i wydrukowany jest w czterech kolumnach.

W wydaniu z 1571 roku zestaw i układ rejestrów uległy zmianie. Czytelnik nie znajdzie na wstępie tyłu informacji na temat treści tekstu i ich porządku. Po rozbudowanych dedykacjach pojawia się tu, podobnie jak w wersji niemieckiej, nieobecny w pierwszej polskiej edycji skrócony spis nagłówków, w rzeczywistości

-
- 15 Jak podaje Helena Szwejkowska [1983: 66], rejestr był wynalazkiem włoskim. Początkowo służył ewidencji kart i sprawdzeniu kompletności dzieła. Prototyp rejestrów rzeczowych stanowiła *tabula rubricarum* – spis nagłówków. Pierwotnie nie była ona włączona do książki, miała pomóc intrologatorowi w składzie, z czasem drukowano ją na początku lub na końcu tekstu.
- 16 Na kartach 2a–6a zamieszczono tam przedmowę i spis treści – uporządkowany wykaz poszczególnych części kolejnych ksiąg (od I do XII).
- 17 Zdygitalizowany tekst udostępniony jest online przez Uniwersytet Ludwika i Maksymiliana w Monachium (niem.). Po stronie tytułowej podano tu dwa rejestry: 1. spis treści nieodsyłający do stron – spis nagłówków, tytułów kolejnych ksiąg, 2. rejestr (*Das Register*) informujący czytelnika, na której stronie, w obrębie poszczególnych ksiąg, znajdzie konkretne treści. Podano tu w skrócie temat księgi, liczbę rozdziałów i ich tematykę (tytuły).
- 18 Rozbudowany zestaw rejestrów pojawia się po krótkiej dedykacji skierowanej do Zygmunta Augusta. Na 11 kartach, tj. 20 stronach w większości drukowanych dwuszpaltowo, podano tu szczegółowy alfabetyczny *Regeſtr i ſpoſob kſiag tych y wſzytkich rzeczy w nich opifanych okolo goſpodarſtwa domowego [...] tu będzie krothko wypifany*, w którym wydzielono też mniejsze części. Wskazano tu numer karty i wiersza, o czym informuje się czytelnika na wstępie. Po nim są kolejne, wprowadzane z opisem ich zawartości: *Juz tu będzie regeſtr inſzy o zwierzętach domowych y o ich wychouaniu [...]*, dalej: *Tu też będziez miał o Ptakach domowych O Myſliwſtwie* [...] oraz rejestr o lekarstwach na choroby: *Tu też iuz będzie ofſoblwy Regeſtr na wſzelijakie niemocy ludzkie z tych zioł y z inſzych rzeczy tu wypifanych obaczone/ wedle porządku obiecada/ ktory dla łącznego nalezienia iakieykolwiek niemoczy ieſt położon/ a on rychło ukaże lekarſtwa przeciw niemoczam rozmaitym*.
- 19 W obrębie takiego podziału pewne zagadnienia umieszczono tematycznie (np. informacje o drzewach „dla łatwiejszego po księgach ſzukania” znajdziemy pod D: *Drzewa płodne i niepłodne thu wſzytki rzędem mieć będziez [...]*”; podobnie pod O znajdziemy nie tylko informacje o owocach, ale też O *ſprawianiu ofiewnego pola [...]*, O *Miętce*, O *Rumnie* itp.).

tytułów kolejnych ksiąg²⁰. Inaczej niż w niemieckojęzycznym tekście podano w tym miejscu początkowy numer strony ksiąg, prawdopodobnie dlatego, że nie wprowadzono już, na wzór niemiecki, drugiego, uszczegółowionego spisu treści. Znany z Florianowego wydania szczegółowy *Regeſtr i ſpoſob kſiąg tych/ y wſzytkich rzeczy w nich opiſánych (...)* przeniesiono w tej edycji na koniec tekstu, wydzielając z niego i zostawiając na początku dzieła tylko interesujący nas rejestr *na niemocy á choroby Ludzkie*. W młodszej edycji mieści się on na kartach 4–7²¹ i – jak końcowy rejestr – jest właściwie przedrukiem²² wcześniejszej wersji, z tą różnicą, że tym razem redaktor poradnika wstawił go w ramkę²³. W nowszym wydaniu pełen tytuł spisu brzmi: *Regeſtr krotki ná rozmáite niemocy á choroby Ludzkie/ wedle porzádku Obiecadlá/ ktory dla lácneho náleženia iákieykolwiek niemocy ieſt polożon/ á on rychło vkaże lekárſtwá przeciw niemocam rozmaitym*. Informuje on czytelnika, w jakim celu go zamieszczono i jaki jest jego układ.

20 Tylko w odniesieniu do treści księgi pierwszej wprowadzono metatekstową uwagę, używając formy czasownika *uczyć*, której nie znajdziemy w zamieszczonym dalej tytule księgi: *Pierwſze Kſięgi vczá o wybierániu (...)*, pozostałe tytuły przepisano bez zmian.

21 W omawianym druku zastosowano numerację charakterystyczną dla druków XVI-wiecznych. Karta tytułowa nie ma numeru, następne karty są u dołu, w prawym rogu, numerowane cyframi rzymskimi zapisywanymi, jak cały tekst, szwabachą (tu znak/litera+ij>) [por. Szwejkowska 1983: 65].

22 Starsza wersja poradnika ma w rejestrze jeden przykład choroby więcej (to *Kto częſto wracza a pokarmu zatrzymać nie może*). Poza tym znajdziemy tylko kilka drobnych zmian redakcyjnych, które są m.in. wynikiem unowocześniania pisowni (np. w nowszej edycji pisownia rozłączna partykuły *nie* z czasownikiem, znak c, a nie cz dla [c]), preferowania innych form (np. w nowszej wersji częściej pojawiają się określenia przymiotnikowe w miejsce dawnych rzeczownikowych, np. *Oczne bielmo* za *Oczu bielmo*; *Páráliż ięzyczny* za *Páráliż ięzyka*; nazwy częściej spotykane w XVI-wiecznych tekstach, np. *ryma* w miejsce dawnej *reumy* [por. SPXVI frekwencja 33: 8]; w połączeniach z nazwą choroby typu malarycznego spotykamy tu obco brzmiące określenia *Febra quártana*; *Ziemnica tercyaná* w miejsce rodzimych połączeń użytych w I edycji: *Febra czwartego dnia*; *Ziemnica trzeciego dnia*; wreszcie zmiany w szyku wyrazów i zastosowaniu obecnych w tym czasie form wariantywnych: w 1571 roku, np. N. l. mn. *żimnymi á nie ſtráwnymi*; N. l. poj. *Członki powietrzym zarażone*; Msc. l. mn. *ná niewieſcich piersiach*; C. l. mn. *Fluxom*; *Fluxom główný* do członków *zſtępować nie dopuſzcza*; *zátwárdžiałości wſzytki*; czerni w miejsce użytych w druku z 1549 roku: *żimnemi á nie ſtráwnemi*; *Członki powietrzem zarażone*; *ná piersiach niewieſciech*; *Fluxum*; *Fluxy głowne do członków zſtępować nie dopuſzcza*; *wſzytki zátwárdžiałości*; *czyrni*). Na podstawie tych nielicznych przykładów trudno orzec o zanikaniu pewnych form fleksyjnych i zdecydowanej predylekcji do stosowania jednego wariantu fonetycznego lub fleksyjnego. W tym celu trzeba by przeanalizować cały tekst lub jego reprezentatywne, obszernie fragmenty.

23 Numery kart/kolumn i wierszy podano pod hasłem do nich odsyłającym.

Podobne cele stawiali sobie już twórcy XVI-wiecznych zielników²⁴. Jak wspomniano, teksty te w pewnych zakresach tematycznych bliskie są omawianemu dziełu, dlatego przyjrzymy się, jak wyglądało w nich porządkowanie treści. W jedynym XVI-wiecznym herbarzu starszym od poradnika, autorstwa Stefana Falimirza z 1534 roku, po dedykacji i szczegółowym spisie zawartości zabytku²⁵, na 50 stronach (w trzech kolumnach) zamieszczono *Regeſtr na wſzelkie niemoczy, ktore lekarſtweſm tich zioł bywaią wzdrawiony: wam przyłożyć. Ktorifz regeſtr ieſt dla łacnego należenia ktoreykolwiek niemoczy/ ā on richło vkaże lekarſtwa przeciw niemoczam rozmağitym. [...]*²⁶. Inny znany tekst ziołolecznicy, Marcina Siennika, z drugiej połowy XVI wieku (1568 rok), wśród bogatego zestawu rejestrów również podaje wykazy chorób. Odnajdziemy tu aż trzy tego rodzaju spisy, jednak analogiczny do podanych wyżej widnieje na końcu herbarza²⁷. Jest tam bogaty komplet rejestrów (drukowany na 50 kartach – 99 stronach w większości dwuszpaltowo)²⁸, a wśród nich

- 24 O podobieństwach poradnika do zielników, również w warstwie treściowej, pisałam już wcześniej [por. Kamper-Warejko 2016: 47–52].
- 25 W zabytku tym czytelnik znajduje na początku kilka rejestrów z odsyłaczami do stron, które mają mu ułatwić lekturę zielnika i pomóc w szybkim dotarciu do poszukiwanych informacji. Jako pierwszy zamieszczono alfabetyczny spis, według porządku nazw łacińskich, wykaz opisanych tam ziół; dalej podano wykaz *wodek* z ziół i olejków używanych w leczeniu; następnie kolejny spis rzeczy zatytułowany *O ziołach zamorzkich [...]* y o *inſzych rzeczach ku lekarſtwam przyſługujących [...]*, tu też wyliczono zwierzęta, ptaki, ryby i drogie kamienie [por. Fal.].
- 26 Tytuł według transliteracji zamieszczonej w książce Falimirza, *O ziołach* z serii *Biblioteka źródeł Słownika polszczyzny XVI wieku* [Fal. Online].
- 27 Na początku – po ogólnym wypunktowaniu treści następnych rozdziałów – autor umieszcza dwa krótkie (kolejno 3 i 2 strony) alfabetyczne wykazy rodzajów i nazw chorób – pierwszy łaciński z polską interpretacją (*Morborum genera et nomina cum interpretatione Polonica [...]*), drugi zatytułowany *Chorob ludzkich przezwiſka/ y iáko ie Lácinnicy zową*. Są to właściwie minisłowniczki kształtujące się terminologii medycznej, zestawiono tu bowiem pojedyncze nazwy, nie odnosząc ich do opisanych w tekście ziół leczniczych (materiał ten został wyekscerpowany i zarejestrowany w SPXVI). Dyskusyjne może być nazywanie tych nazw terminami. O kryteriach wyodrębniania terminów w XVI-wiecznych dziełach pisała Lucyna Jankowiak [2020].
- 28 Zestaw rozpoczyna *Wyrozumienie Tablice ná Pedemontaná [...]* ze stronami z łacińskiego egzemplarza drukowanego w 1563 roku w Bazylei zestawionymi z polskimi odpowiednikami (8 stron). Dalej, na 28 stronach, podano alfabetyczny *Regeſtr chorob tych/ ktorych Lekárſtwá w tych Kſięgách ſą opifáne [...]*; na 13 kolejnych – też w porządku alfabetycznym – *Regeſtr ukázuiący przezwiſká albo imiona zioł/ y rzeczy wſzelkich w Lekárſtwách ſługących [...]*; dalej dwa wykazy nazw – w układzie alfabetycznym – łacińskich (16 stron) pt. *Catalogus ſimpliſium medicamentorum [...]* i nazw niemieckich pt. *Anczeigung der namen [...]* (12 stron). Bogaty zestaw rejestrów kończy *Wyklad imion trudnych/ ták zioł iáko y rzeczy innych do*

alfabetyczny *Regeſtr chorob tych/ ktorych Lekárſtwá w tych Kſięgách ſą opifáne. A to porzákkiem Obiecadłowym/ dla łatwieyſzego á pręđſzego náleźienia [...]* (26 stron).

Jak widać na podstawie porównania obcojęzycznych wersji dzieła Krescencjusza i wybranych polskich XVI-wiecznych zielników, twórca bądź redaktor pierwszego polskiego wydania poradnika agronomicznego, w zakresie redakcji fragmentów dzieła stanowiących swoisty przewodnik po jego treści, wyraźnie nawiązuje do polskiej tradycji piśmienniczej i tekstów ziołoleczniczych. Tytuł rejestru z kolei treściowo jest bardzo bliski temu, który znajdujemy w Fal., podano tu bowiem dwa cele – łatwość dotarcia do interesującej czytelnika choroby, ale i szybkie wskazanie lekarstwa na nią. Alfabetyczny układ jest jednak innowacją redaktora poradnika²⁹. Powiązaniom z Fal. sprzyja nieduża odległość czasowa (15 lat), w jakiej ukazały się oba zabytki. Choć krescencjuszowy rejestr jest objętościowo uboższy, to zależności są również widoczne w zamieszczonych w spisie formułach, np. *Parchy leczy na głowie* (Fal.): *Parchy na głowie leczy* (Kresc.). Drugie wydanie dzieła Krescencjusza powieli właściwie pierwszą wersję rejestru, tym samym podtrzymując zależności z Fal. Nie nawiązano tu do starszego o trzy lata dzieła Siennika, które ukazało się niespełna dwie dekady po druku pierwszej edycji poradnika.

2. Analiza materiału

Jak wcześniej wspomniano, materiał wyekscerpowany z drugiej polskojęzycznej edycji dzieła Krescencjusza jest reprezentatywny również dla starszej wersji tekstu. W tym miejscu podjęto próbę ustalenia odniesienia nazw i ich sklasyfikowania, uwzględniono ich pochodzenie i osadzono na tle ówczesnego słownictwa z zakresu nauk medycznych. W tym celu wykorzystano SPXVI i monografię Lucyny Jankowiak dotyczącą słownictwa medycznego w Fal. [2005, 2006] – jedynym herbarzu, który ukazał się przed tłumaczeniem poradnika.

Lekarſtw náleźących [...] (24 strony), w którym wymieniono zioła i inne rzeczy wspomniane, ale nieopisane, w herbarzu, a które czytelnik chciałby poznać. W dotarciu do wiedzy ma mu pomóc podanie równoległe nazw rzeczy w trzech językach – polskim, łacińskim i niemieckim. Ponadto mamy tu przy każdym opisie odsyłacz do strony w *Herbarzu* P. Matthiolego, który – jak pisze autor zielnika – ukazuje doskonale *figury* ziół. *Wykład imion trudnych* to swego rodzaju słownik trójjęzyczny i ciekawy materiał do badań ówczesnej leksyki. O przydatności dwu- i wielojęzycznych leksykonów do badań języka pisała u schyłku ubiegłego stulecia Elżbieta Kędelska [1997]. Uwagę temu zielnikowi poświęcił Jan Szostak [1979].

²⁹ Taki układ chorób znajdujemy też w młodszym od tekstu Krescencjusza zielniku Siennika, który ukazał się 19 lat po pierwszym wydaniu poradnika.

W rejestrze w porządku alfabetycznym zapisano 245 fraz odsyłających do konkretnych miejsc w tekście³⁰, w których czytelnik ma znaleźć *lekárstwá* na owe *niemocy a choroby*³¹. Nadmienić tu trzeba, że nie wszystkie nazwy chorób wspomniane w poradniku znalazły się w rejestrze. Przy okazji pracy z tekstem wynotowano pięć takich nazw. Ciekawe, bo rzadko spotykane w XVI wieku, zapożyczenia to zestawione razem *Cephalea* i *Epilenfia*, w tekście podane jako synonimy choroby głowy: „[...] przeciw głównym chorobom/ iáko iest Cephalea/ Epilenfia [...]” (253)³². Inne nazwy to *Morphea* wprowadzona w opisie *Bobu* jako synonim trądu: „Też bob ma moc wyczyściáiącą ták iż też trąd wielki który Morphea zowá [...]” (171)³³, *foda* jako ‘senność’ wymieniona w opisie *Mirtu*, którego „liście w winie warzone [...] oddalá fode, to iest zbytne fpánie” (447)³⁴ i *litargia*³⁵ ‘śpiączka’, na którą pomagają zarówno gorczyca, jak i rzeżucha (2 ×, np. „Litárgią *cierpiące* przebudza y barzo im pomaga” 243–244).

Składową podanych fraz jest w zdecydowanej większości słownictwo medyczne, w szczególności zaś należą tu nazwy schorzeń i dolegliwości. Jednostkowo zdarzają się przykłady nieodnoszące się bezpośrednio do chorób. Pod

30 Nierzadko się zdarza, że w jednej frazie mamy wymienione różne nazwy schorzeń, które można było leczyć w podobny sposób. Odsyła się więc czytelnika do miejsca, w którym znajduje opis takiej „terapii”.

31 Często podaje się tam sposoby preparowania roślin, ich części lub dokładne przepisy na lek (np. na *oximel/ miodowy kwáśiec* z wykorzystaniem miodu i chrzanu: „Skráiwfzy iego [chrzanu – J.K.-W.] korzenie zwierćiec w donicy albo w móždżerzu vtłuc/ á moczywfzy ij dwa dni albo trzy w ocćie/ przydać potom trzećią część miodu [...]” (236), wskazuje się też właściwości lecznicze opisanych w poradniku ziół.

32 Zagadkowej pierwszej nazwy nie ma w SPXVI, u Fal. jest 1 × *cefalija*, którą Jankowiak definiuje jako ‘żyła odpromieniowa, z której upuszczanie krwi miało pomagać na choroby głowy’ [taż 2006: 57]. Drugi wyraz SPXVI odnotowuje właśnie w takiej postaci (hasło: *epilensyja*) tylko raz z *Gadek* Glabera (1535) [por. Migdał 2002: 156] dla ‘epilepsji, padaczki’. Ta okazjonalnie pojawiająca się wówczas pożyczka znalazła się także w wydany u schyłku XVI wieku herbarzu Marcina z Urzędowa. Jak pisze Iwona Steczko, użyto jej tam w celu uniknięcia rozmijania treści. Choć istniał już bogaty zestaw rodzimych odpowiedników tej choroby, miały one za szeroki zakres znaczeniowy [por. Steczko 2002: 396].

33 Ta łacińska nazwa jest też w Fal. ‘trąd plamisty’ 2 × [Jankowiak 2006: 272; te same przykłady w SPXVI].

34 W innym znaczeniu u Fal. ‘ból głowy’ 1 × [Jankowiak 2006: 469; też SPXVI].

35 Pod hasłem *litarija* SPXVI notuje znaczenie ‘stan głębokiego i długotrwałego snu, połączony z utratą świadomości; śpiączka’ (3 × z Fal. i Kresc.). Jankowiak w zestawie synonimów rejestruje z Fal. rodzime odpowiedniki tej nazwy, m.in. częściej spotykane: *ciężkie spanie*, *spanie bezmierne* (*wielkie*, *zbytne*), *szkodliwe spanie*, wyrażenia te odnajdujemy też u autorki pod hasłem *spanie*, większość w znaczeniu ‘śpiączka’ (w sumie notowane 14 ×) [taż 2006: 228, 474]. Rzeczownik odnotowany, *szkodliwe*, *wielkie*, *zbytne spanie* [taż 2006: 474].

literą *I* zapisano na przykład *Inkaufł áby nie pleśniał*³⁶ i podano dwa odsyłacze do „leku”, opisu sposobu, jak sobie z tym problemem radzić. Są też zdania luźno związane z chorobami, np. „Dzieci iżeby rychło chodżyły”, a także urazami, np. „Přá wściekłego/ Węzá y Niedźwiadká wkąŕzenie leczy” obok od razu: „Niedźwiadká vmorzyć, Pfy zábija”. Pozostałe frazy zawierają nazwę niemocy wyrażoną *explicite*. Sporadycznie pojawiają się nazwy leków, np. pod literą *E* czytamy: *Elektuarz z soku rożanego jako czynić*³⁷, nazwy chorych i inne nazwy medyczne, które zostaną omówione poniżej.

Jak czytamy w tytule interesującego nas rejestru, sporządzono go „dla łącznego náleżenia iákieykolwiek niemocy”. Spodziewamy się więc znaleźć tu nazwy chorób, które jednak nie zawsze jest *łatwo* zidentyfikować. Duża ich część to nazwy wieloczłonowe³⁸, w tym wypadku trudność sprawia m.in. ustalenie granicy nazwy, wskazanie tych elementów, które się na nią składają, a pominięcie pozostałych, np. ją opisujących: „[...] z ropy słuch czyścić; *Dychawicę starą* która pochodzi z lipkiej *flegmy*” (242). Są też frazy, które tylko pośrednio wskazują na *niemoc*, formalnie więc w rejestrze nie mamy nazwy choroby, ale informację związaną z jej leczeniem (56 ×, np. *Brzuch odmiękcza*³⁹; *Chęć jedzenia czyni*; *Ciała sytność czyni*; *Tuczy człowieka*⁴⁰; *Ciała dobrą wonność czyni*; *Dziąśł smrod oddala*⁴¹; *Głos nápráwia*; *Mózg zagrzewa y pořila*; *Oczu*

36 Rzeczownik odnotowany w SPXVI w podstawowym znaczeniu ‘płyn służący do pisania’ (22 ×), wynotowanym ze słowników, tekstów religijnych, ale też Fal.

37 Zbliżone do zarejestrowanego u Krescencjusza słowo – *elektuaryjum* – zostało raz wynotowane z Fal. przez Jankowiak [2006: 119]. Oznacza ‘rodzaj roztworu roślinnego służącego do wyrobu leków albo gotowego leku o mazistej konsystencji produkowanego z róży i cukru/miodu’, SPXVI nie rejestruje tego leksemu.

38 Tendencję taką potwierdza odnotowane z tego okresu słownictwo medyczne Fal. We wspomnianej pracy charakteryzującej ten materiał w makropolu *Nazwy chorób, stanów chorobowych i ich objawów* autorka wyróżniła 615 nazw jednowyrazowych i aż 2234 nazwy wieloczłonowe, w tym blisko 2000 dwuwyrazowych [Jankowiak 2005: 123–150].

39 Wśród nazw chorób układu trawiennego, w grupie chorób jelit i nazw zaparć wynotowano z Fal. m.in. *brzuch stwardziały*; *odmiękczenie brzucha* polegać miało na ‘ułatwieniu wypróżniania, przeczyszczeniu’ [Jankowiak 2005: 42; 2006: 323]. W tej grupie porad występuje wiele połączeń S+V, w których rzeczownikiem jest nazwa anatomiczna, a czasownik nazywa czynność związaną z leczeniem.

40 Brak apetytu (obok np. wymiotów, nudności), objaw choroby z punktu widzenia medycyny współczesnej, mógł być w XVI wieku traktowany jako odrębna jednostka chorobowa układu trawiennego [por. Jankowiak 2005: 41].

41 Jedną z nazw chorób wynotowaną przez Jankowiak z Fal. jest *cuchnienie z dziąśł* [Jankowiak 2005: 39]. Skoro tu wskazuje się sposób na jej pozbycie (*oddalać*), pośrednio można wnioskować o jej istnieniu.

*powieki wysusza y wyciencza*⁴²; *Piersi odmiękcza i płuce od zbytniej wilgości czyści; Płód aby się rychło zączął; Słuch naprawia; Spanie czyni*⁴³). Są też nazwy, które możemy zinterpretować dwojako, np. jako nazwę choroby i nazwę fizjologiczną (*Kolerę czyści i leczy*⁴⁴; *wilgotność języka/ wilgotność: Język z wilgotności wysusza*) lub jako nazwę anatomiczną i choroby (*Brodawki*⁴⁵ *spądza; Kordjakę leczy*⁴⁶), często nie tyle nazwę choroby (jednostkę nozologiczną), co jej objaw (np. *biegunka; bolączki w szyj; głowy bolenie; gorączka; kaszel*⁴⁷). XVI-wieczne rozumienie medycyny oparte na naukach starożytnych myślicieli i teorii czterech żywiołów, wzbogacane rozwijającą się wiedzą medyczną (m.in. Arabowie, chirurgia, medycyna ludowa)⁴⁸ i, o czym już była mowa

- 42 Występujące tu czasowniki nazywają działanie środków leczniczych, *wycienczać* ‘usuwać’ (tylko 1 × u Fal.) i częściej spotykane (u Fal. 157 ×) *wysuszać* ‘czynić suchym’ [por. Jankowiak 2006: 574, 587].
- 43 Wśród jednostek znaczeniowych wynotowanych z Fal. i zaklasyfikowanych przez Jankowiak do chorób układu nerwowego, związanych z zaburzeniami snu, oprócz *spania zbytniego*, jest *niespanie* [Jankowiak 2005: 47–48]. Tu, podobnie jak w innych połączeniach rzeczownika nazywającego stan fizjologiczny z czasownikiem *czynić*, mamy nazwę działania zmierzającego do zalecenia choroby.
- 44 *Kolera* – w SPXVI zdefiniowana jest przede wszystkim jako ‘*zółć*’ – według ówczesnych pojęć medycznych jeden z czterech zasadniczych ciekłych składników organizmu ludzkiego (wyjątkowo przez analogię też zwierzęcego), podlegająca wpływom czynnych elementów (ciepła i zimna) pozostałych cieczy (tj. flegmy, krwi i czarnej *zółci*); jej przewaga w organizmie miała powodować porywczosć charakteru’ (147 ×) – tu też połączenie *kolera czerwona* z Fal. oraz o niskiej frekwencji jako ‘jakaś choroba’ (2 ×), co potwierdza cytata z zielnika: „pierwsze zakażenie z zapalenia wilgości przychodzi/ s kąd krew názbyt rumienieie/ zowią ią Látinowie Cholera, od Grékow biorąc przezwifko” (Sien.Lek.). Czasownik *leczy* w rejestrze mógłby wskazywać też na chorobę, jednak po sprawdzeniu w tekście miejsc, do których rejestr odsyła, dowiadujemy się, że chodzi tu o pierwsze znaczenie.
- 45 Rzeczownik *brodawka* w SPXVI posiada kilka znaczeń, częściej jednak odnotowano go w tekstach na określenie patologii – ‘guzowata narośl na skórze [...]’; *wole*’ 45 × – niż narządu ‘sutek, brodawka piersiowa’ 8 ×.
- 46 Według SPXVI *kordyjaka* to ‘bliżej nie określona choroba serca lub *żołądka*’ (40 ×). Jankowiak [2006: 194] z Fal. wynotowała też znaczenie ‘*żyła*’ (1 ×).
- 47 Już w XVI-wiecznej polszczyźnie miały one zwykle po kilka znaczeń. SPXVI notuje m.in.: *biegunka* ‘biegunka, rozwolnienie, zaburzenia żołądkowo-jelitowe’ i ‘czerwonka, dyzenteria’; *bolączka* lek. ‘wrzód, ‘choroba’ i wieloznaczne *gorączka* ‘każda choroba połączona z podwyższoną ciepłotą, szczególnie wszystkie odmiany febry; podwyższona ciepłota’; *bolenie* ‘ból, cierpienie, choroba’; *kaszel* tylko ‘gwałtowny, głośny wydech jako objaw choroby dróg oddechowych’.
- 48 Krótko i syntetycznie podsumowując dotychczasowe badania i przytaczając bogatą literaturę przedmiotu, o medycynie okresu renesansu pisze Jankowiak [2005: 7–10]. Różne koncepcje na temat budowy i czynności organizmu ludzkiego znane w dawnych cywilizacjach, od starożytności, przez średniowiecze, do odrodzenia opisuje też Tadeusz Brzeziński [1988: 95–129].

wyżej, przede wszystkim użyteczne, rzutuje na interpretację ekskercowanych nazw. Badając ten materiał, nie można bowiem odnosić go do współczesnej wiedzy z tego zakresu.

2.1. Klasyfikacja nazw

W opisie zebranych nazw wykorzystano klasyfikację zaproponowaną przez Jankowiak⁴⁹. Dzięki wielostopniowości podziału i szerokiemu ujęciu słownictwa medycznego pozwala ona na sklasyfikowanie niemalże wszystkich wyekscerpowanych z rejestru nazw. Za autorką wyróżnia się więc cztery makropola: nazwy anatomiczne; nazwy fizjologiczne; nazwy chorób, stanów chorobowych i ich objawów oraz nazwy związane z leczeniem, w obrębie których wydzielono bardziej szczegółowe pola znaczeniowe, podpola i mikropola⁵⁰. W zebranym materiale najliczniej reprezentowana jest grupa trzecia, do której zaliczymy 195 jednostek znaczeniowych (na ogół nazwy wieloczłonowe), drugą grupą co do liczności są nazwy związane z leczeniem (55 nazw), dalej wymienić możemy nazwy fizjologiczne (25) i nazwy anatomiczne (21⁵¹). Zostaną one zaprezentowane w tej kolejności.

49 W analizie semantycznej słownictwa medycznego autorka wprowadza teorię pól językowych, granicę których ustala na podstawie podziałów medycyny – współczesnego i XVI-wiecznego (uwzględniającego w ramach medycyny też farmację i bazującego na teorii czterech żywiołów). Wyodrębnia na tej podstawie cztery makropola, z których nas interesuje głównie jedno – Nazwy chorób, stanów chorobowych i ich objawów, w rejestrze można jednak wskazać też nazwy należące do pozostałych trzech – nazwy anatomiczne, nazwy fizjologiczne i nazwy związane z leczeniem [Jankowiak 2005: 24–25]. W obrębie każdego makropola wyróżnia mniejsze pola semantyczne, w interesującym nas obszarze podaje 14 pól znaczeniowych i kilkanaście podpól, w anatomicznych – 9 pól, fizjologicznych – 7, a w nazwach związanych z leczeniem – 11. Podział ten Jankowiak przejmuje, uzasadniając swoją decyzję, za *Encyklopedią zdrowia* [z 2000 roku; za: Jankowiak 2005: 25]. Nasze słownictwo nie wypełni wszystkich zaproponowanych przez autorkę pól i podpól, szczegółowość podziału i przejrzystość kryteriów zadecydowała jednak o sięgnięciu do tej propozycji. Za badaczką przyjmuje się też w pracy pojęcie jednostki znaczeniowej, którą może być pojedynczy wyraz, jak i połączenie wyrazowe. Jest ona monosemiczna [por. Jankowiak 2005: 19].

50 Ponieważ materiał zebrany z rejestru nie jest tak obszerny (zawiera około 300 jednostek), tu ograniczyć się do trójpoziomowego podziału.

51 Do tej grupy nazw weszły tylko te, które pojawiły się w rejestrze samodzielnie. Niektóre z nich mogą być również składową innych, np. nazwy choroby, ale warunkiem zaliczenia do tego pola jest ich obecność także w innym użyciu. Przy przyjęciu szerszego kryterium i włączania tu też nazw, które są członami nazw chorób (te uznaję jednak za ustabilizowane połączenia określające jednostki chorobowe), grupa ta liczyłaby więcej jednostek.

2.1.1. Nazwy chorób, stanów chorobowych i ich objawów⁵²

Wspomniane w rejestrze nazwy zaliczone do tej grupy (195 nazw) składają się na 13 pól znaczeniowych, zaliczono tu też nielicznie reprezentowane w spisie nazwy chorych (2). Jak już wspomniano, nazwy schorzeń to głównie nazwy wielowyrazowe (151), a wśród nich najwięcej jest dwuwyrazowych (101, co stanowi 51% wszystkich nazw chorób). Stan taki zauważono też w innych tekstach z tego okresu, m.in. w Fal. (blisko cztery razy więcej nazw wielowyrazowych, z czego 90% to te dwuwyrazowe⁵³) i w *Gadkach* Andrzeja Glabera [por. Migdał 2002: 150]. W materiale trafiają się jednostkowe nazwy obce, głównie łaciny (18, co stanowi zaledwie 9% nazw chorób), np. *artetyka*, *fiftuły*, *kolika*, *kordyáka*, *kolera*⁵⁴, *pleura*, *ryma*, *subet*. Rodzimość tego słownictwa nie dziwi, zauważalna jest ona zarówno w herbarzach [Jankowiak 2010: 201]⁵⁵, jak i tekstach użytkowych [Migdał 2002: 153]. W tej grupie nazw wyróżniono następujące pola znaczeniowe.

a) Nazwy ogólne (17 nazw)

Należą tu określenia ogólne odnoszące się do choroby, XVI-wieczne synonimy tego rzeczownika, np. *bolenie*, *boleść*, *mdłość*, *morzenie*, *niemoc*, *fmutek*⁵⁶, też nawiązujące do teorii czterech żywiołów (np. *Piersi boleść z zimna*⁵⁷)⁵⁸ i wskazujące na przyczyny choroby (np. *jad*; [...] *z kolery dbo ze krwie*; *powietrzym zarażone*; [...] *z zagnilości z słonej flegmy*). Jak widać, w materiale pojawiły się też określenia wydzielin z organi-

52 Wszystkie te nazwy omówione są tu łącznie, gdyż granica między chorobą a objawem była w XVI wieku nieostra i niektóre objawy traktowano jako chorobę. Do dziś w lecznictwie ludowym objawy i choroby się mieszają [por. Krynicka 2021: 474].

53 Por. przypis 38; też Jankowiak 2005: 123–150.

54 Czasami całe połączenie stanowi kalkę, np. *kolera czarna* < łac. *melancholia* [por. Jankowiak 2006: 201].

55 Z całego zasobu leksyki medycznej w Fal. Jankowiak odnotowała zaledwie 27% zapożyczeń.

56 SPXVI podaje np. takie znaczenia wybranych leksemów: *bolenie* – 343 ×, z czego aż 340 × w znaczeniu ‘ból, cierpienie, choroba’; *boleść* – 1089 ×, w tym ‘ból fizyczny, cierpienie, choroba’ (825 ×); *mdłość* ‘słabość, bezsilność’ – 168 ×, w tym w znaczeniu ‘osłabienie, wycieńczenie; choroba’ (99 ×); *morzenie* notowany tam zaledwie 17 ×, w tym jako synonim *bolu*, *bolenia*, *boleści*, *choroby* – podobnie jak w poradniku w znaczeniu ‘wewnętrzny ból brzucha’ aż 15 ×; *smutek* ‘ból, cierpienie, stan chorobowy’ (473 ×). Podana frekwencja odpowiada proporcjom ich użycia w tekście.

57 W tej części artykułu, ze względu na jego ograniczoną objętość, rezygnuje się z podawania lokalizacji cytatów.

58 Uważano, że choroba była efektem zakłócenia stanu płynów ustrojowych (flegmy – śluzu, cholery – żółci, melancholii – czarnej żółci i krwi) obecnych w organizmie. W jednym ze znaczeń *zimno* to ‘wg filozofii przyrody: jedna z istotnych cech tzw. czterech żywiołów (elementów) i humorów’ [Jankowiak 2006: 625].

zmu będących objawem choroby, oprócz już cytowanych też np. *zagniłe wilgotności*. W tej grupie mieszczą się również przymiotniki określające przebieg choroby, dodawane najczęściej po nazwie choroby. Choroba mogła być niewyleczona, zastarzała (np. *biegunka dawna*), ustawiczna (np. *febrę ustawiczną*), długa (np. *febry długie*).

b) Nazwy chorób skóry (33)

Mieszczą się tu nazwy związane z zabarwieniem skóry (np. *Siność*⁵⁹ na twarzy [...]), pojawianiem się plam (np. *zmazy*⁶⁰; *zmazy, piegi i chropawości*⁶¹[...] *spądza*) oraz zgrubień na skórze (*Ciała zatwardziałości*⁶²). Tu też należą nazwy narośli (np. *Brodawki*⁶³, *Guzy*), wrzodów (np. *Bołączki*; *Bołączki zapalenie*⁶⁴; *Wrzód gorący*; *Wrzody zimne*; *Wrzody i bołączki*), ran (np. *Blizna na twarzy*⁶⁵, *Rany*), w tym ich szczegółowe określenia (np. *Fistule*⁶⁶, *to jest, rany dziurawe a głębokie*; *Rany smrodliwe*, *Rany [...] ukąszone/ [...] ukąszenie*; *Wrzód gnojny*⁶⁷; *uraz tłuczony*⁶⁸), nazwy oparzeń (np. *Sparzelinę*⁶⁹ leczy), nazwy różnych wysypek, wyprysków, krost (np. *Liszaje*; *Pryszczenie*), a także chorób zakaźnych skóry (np. *Parchy na głowie*; *Świerzb albo krosty ciekące*) i ich

59 *Siność* ‘modrość zaskórna z uderzenia, z zimna’ [Jankowiak 2006: 460; u Fal. 23×].

60 *Zmaza* ‘plama, skaza na ciele’ [Jankowiak 2006: 628].

61 W XVI-wiecznych tekstach odnotowano następujące znaczenie tego leksemu: ‘nierówność powierzchni, szorstkość’ (8×), jednak najczęściej w odniesieniu do innej części organizmu – nosogardzieli (6×) [SPXVI]. Tu, w zestawieniu z *piegami* i *zmazami*, można odnieść to określenie do ogólnego znaczenia ‘szorstkość’.

62 *Zatwardziałość* u Fal. to ‘zgrubienia na powierzchni chorego organu, guzy, wrzody’ [Jankowiak 2006: 611].

63 W jednym ze znaczeń podanych w SPXVI to ‘guzowata narośl na skórze; kurzajka; pęcherz wodny na skórze; krostka, pryszcz, liszaj’ (44× na 54 odnotowane).

64 Pod hasłem *bołączka* SPXVI odnotowuje znaczenie z kwalifikatorem identyfikującym specjalistyczne znaczenie leksemu *lek*. ‘wrzód’ (224×), tylko 3× zarejestrowano go w z tekstów XVI-wiecznych w znaczeniu ‘choroba’.

65 W SPXVI *blizna* to ‘znak, ślad pozostały po zagojonej ranie, szrama; czasem rana; znak od uderzenia, siniec; uszkodzenie skóry’ (109×).

66 Latynizm ten według SPXVI oznaczał przede wszystkim ‘wrzód otwarty’ (60 na 65 użyć).

67 SPXVI notuje przymiotnik *gnojny* z niską frekwencją (5×) (od *gnoj* ‘nieczystości, nawóz’), ale nie w tym znaczeniu. Pod hasłem *gnojący* (imiesłów od *gnoić* ‘powodować rozkład, gnić’) – czasownik bliski semantycznie rzeczownikowi *gnój*) podano znaczenie pasujące do naszego kontekstu ‘jątrzący się, ropiejący’ [por. Jankowiak 2006: 142].

68 W Sstp. *tłuczenie* to ‘uszkodzenie przez uderzanie’; tu *tłuczony* ‘uszkodzenie fiz., obrażenie ciała, rana’.

69 *Sparzelina* to ‘poparzone miejsce na ciele, oparzenie’ [Jankowiak 2006: 474].

objawów, pozostałości (np. *Strupy świerzbowe*) i trąd (np. *Trąd*⁷⁰). W tym polu semantycznym wymienia się również schorzenia wytworów skóry. W poradniku zarejestrowano tylko dwa tego typu schorzenia odnoszące się do chorób włosów. Jedno spowodowane jest pasożytami, drugie objawia się wypadaniem włosów (*Gnidy*⁷¹; *Włosom obleść*⁷² nie dopuszcza).

c) Nazwy chorób układu tkankowego i mięśniowego (6)

Rejestr nie dostarcza wielu przykładów ilustrujących to podpole. Są trzy nazwy chorób tkanek, jedno schorzenie polega na ich obumieraniu, to nazwa gangreny (np. *Członki schnące*), drugie – na pojawieniu się obrzęku (*Opuchlina/ Puchlina*⁷³). Z tym ostatnim związane są dwa określenia schorzeń kończyn dolnych, których zaliczenie do tej grupy może być dyskusyjne. To *nog puchnienie* i *nog zapchnienie* – objawy, które w ówczesnym rozumieniu mogą być też nazwami chorób, nie do końca jednak wiadomo czy tego układu. Znalazło się tu też określenie czkawki jako dolegliwość układu mięśniowego (*Szczkanie*).

d) Nazwy chorób układu kostnego (8)

Nazwy chorób kości i stawów reprezentują w zebranych materiale dwa przykłady określające schorzenia kręgosłupa i poszczególnych jego odcinków (*Bolączki w szyi; Pacierze*⁷⁴ w grzbiecie bolące) oraz cztery nazwy chorób stawów, tu obca jednowyrazowa nazwa i rodzime połączenie wyrazów wprowadzone dla nazwania reumatyzmu (*Artetykę, to jest boleść w stawiech*) oraz jego odmian (*Biodr bolenie; Nożna dna*⁷⁵; *Pedogre*⁷⁶, to jest *nożną niemoc* leczy).

70 U Fal. rzeczownik ten występuje w dwóch znaczeniach, częściej jako 'trąd, owrzdolenie', rzadziej 'choroba podobna do trądu'. Wydaje się, że w poradniku użyto tej nazwy w drugim z nich (por. u Fal. *trąd na licu*) [Jankowiak 2006: 516].

71 *Gnida* – SPXVI podaje znaczenie 'jajo wszy' (29 ×).

72 Sstp. i SPXVI nie notują czasownika *obleść*. W SPXVI jest przymiotnik *oblazły*, dla którego zarejestrowano dwa znaczenia: 1. 'pozbawiony włosów, któremu wypadły włosy' (11 ×) i 2. 'o włosach, które wypadły' (2 ×).

73 Oba rzeczowniki odnotowuje SPXVI, pierwszy z wyższą frekwencją (127 ×) i w znaczeniu 'chorobliwa obrzmiałość, opuchlizna; puchlina wodna, *puchlina* (72 ×).

74 Pod hasłem *pacierz* w SPXVI znajdujemy informację, że w formie pluralnej wyraz ten występuje w znaczeniu 'poszczególne kręgi w kręgosłupie' (17 ×), tak też w tekście. Tamże *grzbiec* 1. 'część tułowia u zwierząt i ludzi przeciwna do strony brzusznej od karku do krzyżów' (226 ×), 2. 'kręgosłup' (31 ×).

75 *Dna* w SPXVI to 'artretyzm, choroba stawów' (31 ×).

76 Proces asymilacji tego latynizmu zaowocował w XVI-wiecznej polszczyźnie wariantowością nazwy. SPXVI zarejestrował aż cztery różne postaci wyrazu. Pod hasłem *podagra* (58 ×) znajdujemy też wariant poświadczony w poradniku (*pedogra* 12 ×). Znaczenie odnotowano

e) Nazwy chorób układu trawiennego (48)

W tym polu znaczeniowym znalazły się zarówno nazwy ogólne, określenia bólu wewnętrzności (np. *Bołączki wnątrz/ Brzucha boleść/ Wnątrza boleść*; *Żywota morzenie*; *Żywota boleści [z wiatrow]*), też ran (*rany wnątrzne*), jak i nazwy chorób poszczególnych odcinków układu pokarmowego. Do nazw dolegliwości jamy ustnej zaliczyć możemy następujące przykłady: *dziąsł smrod*⁷⁷ i *ust cuchnienie*; *język boleść*; *páráliz języczny*; *vstá spádále*; *warg boleść* i *warg opuchlina*; *zębów boleść*; *zęby chwiejące się*; *zębów oskominy*⁷⁸; *zęby spróchniałe a dziurawe*. Niemoc podniebienia ilustruje tu nazwa dotycząca niedowładu języczka (*czopek albo języczek w garle upadły*). Znalazły się tu też nazwy chorób jamy brzusznej, m.in. określenia bólu, w tym wyrażone obcą nazwą, którą autor od razu objaśnia rodzimym odpowiednikiem (*kolikę, to jest darcie w żywocie*; *morzenie w żywocie*), schorzeń spowodowanych pasożytami (*glisty*), a także odnoszące się do narządów: żołądka (*flegma w [...] żołądku*; *kordiaka*⁷⁹; *żołądek zapługawiony wilgościami zimnymi a niestrawnymi*; *żołądkowa boleść*; *żołądek zaziębiony*; *żołądek zapalony*), wątroby (*cnienie*⁸⁰ na *wątrobie*; *wątroby zapalenie*; *wątroby zatkanie*, nazwa żółtaczk – *żółta niemoc*), jelit (*jelitne rany*). Są tu też określenia żyłaków odbytu: *emoroidy, to jest cieczenie krwi z zadku* i objawów, które ówczesnie często traktowane były jako oddzielne jednostki chorobowe, np. określenia wymiotów (*krwi wracanie*; *wracanie gorzkie*⁸¹; *wracanie*). Do tego pola zaliczymy też różnego rodzaju nazwy biegunek (*biegunka*; *biegunka krwawa*; *purgacja*⁸²) i zaparc (*wydymanie stolca*;

z kwalifikatorem *med.* ‘dna nożna, prawdopodobnie też inne choroby objawiające się łamaniem, bólem w nogach’.

77 Nie ma takiego połączenia w Fal., są tu natomiast nazwy *cuchnienie z ust*, *cuchnienie z dziąsł* (choć tego drugiego połączenia nie wyróżniono w zestawie nazw chorób) [por. Jankowiak 2006: 650; 2005: 39].

78 Hasło *oskomina* odnotowano w SPXVI z niską frekwencją (16 ×) w znaczeniu ‘uczucie drętwienia zębów na skutek ścierpnięcia dziąsł pod wpływem kwasów’ (13 ×).

79 *Kordyjaka* to nazwa wieloznaczna, por. przypis 46.

80 W SPXVI odnajdujemy hasło z niewielką frekwencją (8 ×, w tym – obok *cknienia* – *cnienie* 4 ×) i znaczeniem ‘złe samopoczucie, dolegliwość, szczególnie nudności, mdłości’ (8 ×), nie odnotowano tu połączenia z poradnika.

81 Z Fal. Jankowiak wynotowała podobną nazwę *wracać gorzkością* [Jankowiak 2005: 41], w poradniku zastosowano przydawkę przymiotną.

82 Pożyczkę tę (z łac. *purgatio* ‘czyszczenie’) znajdujemy w SPXVI z frekwencją (61 ×). Nazwa używana była w znaczeniu ‘środek wywołujący przeczyszczenie organizmu’ (47 ×), ale również

trudność stolca). Pośrednio na niemoc związaną z zaparciami wskazuje wspomniany już na początku zwrot *brzuch odmiękcza*.

f) Nazwy chorób układu moczowo-płciowego (22)

W tej grupie nazw wyodrębnione zostaną nazwy chorób układu moczowego i układu rozrodczego. Do pierwszej grupy należą zaburzenia oddawania moczu i połączony z tym ból narządów (*Urynę wywodzi i rzezanie w członku leczy*), schorzenia nerek i pęcherza związane z kamcią (*kamień w nerkach; kamień w męcherzu; nerek zatkanie*) oraz rany (*rany w nerkach, rany w męcherzu*). W drugiej grupie nazw znalazło się określenie odnoszące się zarówno do chorób narządów kobiecych, jak i męskich (wspólne *rzezanie w łonie*⁸³, do takich może też należeć określenie *krewny z łona (stanowi)*). Oprócz tego zarejestrowano tu więcej nazw chorób kobiecych niż chorób męskich (9 do 3). Te pierwsze odnoszą się głównie do schorzeń macicy (*mácice boleść, mácica zaziębiona, mácice wilgość, mácica zaduszona z zbytku krwi; rány w mácicy*), ale są też związane z chorobą piersi i laktacją (*bolączki ná niewieśich piersiach; mleka záprázenie*) i zaburzeniami menstruacji (*niewieście vpláwy; przyrodzona rzecz*⁸⁴). Choroby męskie reprezentują tu trzy nazwy (*nasienia męskiego upławy; rzezanie w korzeniu; rzezanie w mosznach*). Z tym rodzajem chorób powiązać też można nazwy związane z zaburzeniem (zbyt duża lub niedostateczna) rządzy, w poradniku zarejestrowano jako *niemoc połączenie chciwość cielesną uskromić*⁸⁵ i *chciwość abo rządzą cielesną pobudzać*.

g) Nazwy chorób układu oddechowego (19)

Wśród nazw chorób tego układu większość dotyczy konkretnych schorzeń. Są jednostki opisujące problemy oddechowe (*duszność w ciele*), w tym astmę (*dychawica; dychawica stara* – ze wskazaniem przyczyny – *Dychawica stara ktora pochodzi z lipkiej flegmy*), różne rodzaje kaszlu (*káśzel, káśzel fuchy, káśzel z zimnej á wilgotnej przyczyny, káśzel*

w takim jak wykorzystane w tekście 'wypróżnienie, przeczyszczenie, biegunka' (13 ×) [SPXVI; por. Jankowiak 2006: 424].

83 SPXVI notuje rzeczownik *łono* (248 ×) w pięciu znaczeniach, w tym odpowiadające użytemu w tekście 'dolna część brzucha, też narządy rodne u kobiety i mężczyzny; srom' (103 ×). *Gerundium* *rzezanie* w XVI wieku oznaczało 'ostry ból, darcie' [por. Jankowiak 2006: 449].

84 W SPXVI w hasle *przyrodzony* w podpunkcie 'związany z seksualnością' (182 ×) pojawia się cytowane tu wyrażenie, też w l. mn. w znaczeniu 'menstruacja' (94 ×).

85 W hasle *chciwość* w SPXVI pod ogólnym znaczeniem 'silne pragnienie czegoś; z odcieniem dodatnim lub ujemnym w zależności od kontekstu' znajdujemy 76 × wynotowane z tekstów znaczenie 'namiętność, żądza, lubieżność' i tu też wyrażenie *chciwość cielesna* (21 ×).

zastarzały) i katar (nazywany wyrazami obcymi: *katarrum*, *fluksy*, *fluksy główne*, *ryma* [z zimnej przyczyny]). Można wyróżnić tu podpole nazw chorób gardła (*gárdło bolące*) i płuc (związane z bólem: *koliká*; *piersi boleść* [z zimna]; z zaleganiem flegmy: *flegmá w piersiach*; z owrzodzeniem: *pleurá*; *płucny wrzód*; z ranami: *płucá ránione* i gruźlicą: *suchoty*). Z frazy *Piersi odmiękcza i płuce od zbytnej wilgości czyści* pośrednio dowiadujemy się o chorobie nazwanej w Fal. *Piersi zaciśnione* [por. Jankowiak 2005: 45].

h) Nazwy chorób układu krążenia (5)

W odniesieniu do chorób tego układu w Krescencjuszowym rejestrze znalazły się tylko nieliczne nazwy związane ze schorzeniami i dolegliwościami naczyń krwionośnych (*żył boleść*, *żyły przecięte*, *żyły kurczące*, *żyły twarde*) oraz krwotoku (*krwie cieczenie*).

i) Nazwy chorób układu chłonnego (3)

Podobnie nieliczny zbiór tworzą nazwy chorób układu chłonnego i dotyczą tylko schorzeń śledziony. Są one związane z: bólem (*boleść śledziony*), jej stwardnieniem (*śledziony zátwárdzenie*) i wypełnieniem szkodliwymi substancjami (*śledziony zátkánie*).

j) Nazwy chorób układu nerwowego i narządów zmysłów (23)

Wśród wynotowanych ze spisu nazw więcej odnosi się do chorób narządów zmysłów niż układu nerwowego (12 do 11), wymienimy więc najpierw te liczniejsze. W podpolu tym znalazły się ogólne określenia schorzeń oczu (*oczu niedostatek*, *oczu siność*) i zaburzeń wzroku związanych z bólem (*oczu boleść*), zaczerwieniem (*oczu krwawość*⁸⁶), zapaleniem narządu łzowego (*łzy ciekące*, *oczu płynienie*), zmętnieniem rogówki (*oczne bielmo*) i wypryskami (*świerzb oczu*). Odnotowano też kilka nazw chorób uszu, ogólną (*uszu boleść*) oraz związane z ich owrzodzeniem i pasożytującymi tam robakami (*uszne wrzody*, *robaki w uszu*), a także utratą słuchu (*głuchość*⁸⁷).

Choroby układu nerwowego reprezentują tu m.in. nazwy związane z podrażnieniem narządów lub porażeniem ciała (*członki drżące*, *páráliz*). Są też nazwy chorób mózgu, a wśród nich padaczki (*wielká niemoc*), także związane z zaleganiem wydzieliny (*Mózg czyści a flegmę*

86 SPXVI rejestruje ten rzeczownik spoza kanonu z herbarza Siennika, który ukazał się 19 lat po druku I wydania poradnika. Nie odnotowała go Jankowiak z Fal., co może oznaczać, że pierwsze poświadczenie tekstowe mamy właśnie z tekstu Krescencjusza.

87 Nazwa znana XVI-wiecznej polszczyźnie i powszechna w tym okresie dla nazwania 'głuchoty'. Wynotowana z tekstów w tym znaczeniu 31 ×, podczas kiedy rzeczownik *głuchota* zarejestrowano zaledwie 8 × [SPXVI].

z niego wywodzi, u Fal. jest *flegma mozgowa* [Jankowiak 2005: 48]); chorób głowy, z uwzględnieniem przyczyn (*głowy bolenie z febry*⁸⁸; *głowy boleść z kolery ábo ze krwie; piščzenie główne*⁸⁹), związanych z zawrotami (*głowy zăwřacanie*) i wreszcie trzy nazwy chorób związanych z zaburzeniami snu – tu śpiączką, które pojawiły się obok siebie, gdyż autor objaśniał wprowadzaną obcą nazwę choroby (*Subet*⁹⁰, *to ieřt zbytnie řpánie leczy* i w podobnym kontekście *řodá*).

k) Nazwy chorób zakaźnych (7)

Do tej grupy należy zaliczyć rzeczownik *powietrze*⁹¹, a także wyrażenie *powietrze morowe* oraz inne nazwy dwuwyrazowe – określenia chorób malarycznych (*febra ustáwiczna*, *febra tercjana*, *febry długie*, *febra quár-tana*, *zimnica tercjana*), wszystkie z członem (przydawką) odnoszącym się do nasilenia i czasu choroby.

l) Leksyka związana z zaburzeniami temperatury ciała (2)

Tu możemy wymienić dwie nazwy – *gorączka* i *niemocy gorące*, obie znane XVI-wiecznej polszczyźnie⁹².

m) Nazwy chorych (2)

Do ostatniego pola znaczeniowego w tym makropolu zaliczymy nazwy osób. Znalazła się tu jednostka opisująca kobietę nieplodną (*niewiářtá nieplodna*) i ludzi chorych psychicznie (*ludźie błędni*⁹³).

88 SPXVI odnotowuje aż 209 użyć tego wyrazu w dwóch znaczeniach medycznych (z kwalifikatorem *lek.*): 1. 'gorączka z dreszczami' (44×) i 2. 'choroba typu malarycznego posiadająca liczne odmiany, charakteryzująca się występującą w pewnych odstępach czasu wysoką gorączką z dreszczami' (165×).

89 Nazwę dolegliwości *piščzenie* SPXVI notuje 15× w znaczeniu 'wysoki, przenikliwy dźwięk', z czego aż 13× w odniesieniu do dolegliwości usznej. Podobne użycia zarejestrowano u Fal. [por. Jankowiak 2006: 371–372].

90 Nie jest to nazwa popularna w XVI wieku. SPXVI notuje ją tylko spoza kanonu, z frekwencją 0, a w Fal. pojawiła się raz [por. Jankowiak 2006: 488]. W rejestrze wskazano dwa miejsca, w których można by się dowiedzieć, jak zaradzić tej dolegliwości, ale tylko w jednym z nich (k. 364) pojawia się ta nazwa. W ks. VI na karcie 447 czytamy: [liście mirtu w winie warzone] *oddala řodę/ to ieřt zbytnie řpánie*. Dwa obce słowa są więc użyte w poradniku synonimicznie.

91 Rzeczownik często spotykany w różnych dawnych tekstach zarówno pojedynczo, jak i w występującym w poradniku wyrażeniu *powietrze morowe* w znaczeniu 'zarazy, epidemii' [6× u Fal.; Jankowiak 2006: 400; zob. Kowalska 2021: 89–90]. To znaczenie podaje też SPXVI (na 786 użyć rzeczownika, w tym odnotowano go 111×).

92 Podobne połączenie (w l. poj. *gorąca niemoc* 25×, inny szyk 3×) znajdujemy u Fal. 'prawdopodobnie choroba przebiegająca z gorączką' [por. Jankowiak 2006: 145].

93 Hasło *błąd* w SPXVI zawiera bogaty zestaw znaczeń. Wyraz odnotowano tu z dużą frekwencją (1303×; najczęściej używany był w odniesieniu religijnym – 'odstępstwo od wiary'),

2.1.2. Nazwy związane z leczeniem (55)

Wyekscerpowany materiał pozwala wyróżnić tu dwa pola semantyczne – nazwy leków, do którego zaliczymy tylko dwie (*lekárstwo* i *elektuarz*), a także nazwy charakteryzujące działanie oraz właściwości leków i zabiegów lekarskich. Tych zarejestrowano tu całkiem dużo (53). Jak można bowiem zauważyć w podanych wyżej przykładach, opis poszukiwanej w rejestrze *niemocy* prawie zawsze zawiera czasownik, najczęściej jest nim 3. os. singularna forma czasownika *leczyć* (zapisana w całości bądź w skrócie *le.*; wystąpiła aż 96 ×). Wszystkie leksemmy nazywające czynności charakteryzują działanie jakiegoś środka leczniczego (na ogół są to rośliny) zmierzające do powstrzymania choroby, naprawy niewłaściwej pracy organizmu, czasem organu. Takich określeń jest najwięcej, to czasownik *leczyć* (np. *Ciałá gorącość/ Dychawicę/ Febry długie/ Káfel/ Pleurę/ Suchoty leczy*) i synonimiczny *czyścić* (16 ×, np. *Głowę/ Gárdło/ Kolerę/ Máćicę czyści*)⁹⁴; *oddalać* (13 ×, np. *Działł smrod/ Gorączkę oddala*)⁹⁵; *miękczyć/ odmiękczać* (12 ×, np. *Bolączki miękczy; Brzuch odmiękcza*); po 7 × *wywozić, stanowić*⁹⁶, *goić, wysuszać* (np. *Kolerę gási i wywoźi; Krwie plwianie stánowi; Rány goj; Czopká wilgotność...wysufza*); po 6 × *bronąć i zastanawiać*⁹⁷ (np. *Wrócánía broni; Biegunkę dawną zástánawia; Krew z rány zástánawia*); po 4 × *chłodzić* (np. *Głowę chłodzi; Wrzód gorący chłodzi*), *spędzać*⁹⁸/ *wypędzać* (np. *Brodawki spądza; Glisty zábija y wypądza*), *uśmierzać* (np. *Mdłość w niemocy všmierza*); po 3 × *naprawiać* (np. *Głos/ Słuch nápráwia*), *zabijać i zagrzewać* (np. *Pluškwy zabija; Ciało zagrzewa; Mózg zagrzewa*); po 2 × *pobudzać* (np. *Kichanie pobudza*), *uskramiać* (np. *Chćiwóść ćielefną/ Głowy boleść...vskramia*), *wyganiać* (np. *Jad z wnętrza wygania*), *gasić* (np. *Szczkánie gási*), *trawić* (np. *Flegmę z pierśi...wywoźi y trawi*), *zbierać* (np. *Wrzody žimne zbiera*) i inne użyte jednorazowo: *łamać* (*Kámień w nerkach... łamie*), *naraszcząć* (*Rány goj y mięfem narąfzcza*)⁹⁹, *otwarzać* (*Wrzody y bolączki...otwarza*),

w znaczeniu 6. pojawia się też takie, które pasuje do tekstu – ‘oblęd, niepoczytalność’ (8 ×; wynotowany głównie ze słowników, ale też 1 × z *Fal.* i z *Kroniki Bielskiego*).

94 W znaczeniu odpowiadającym użytemu w tekście – ‘usuwać z organizmu ludzkiego szkodliwe substancje; leczyć, goić’ – wyraz pojawia się w SPXVI z frekwencją 245 (na 285 użyć).

95 SPXVI podaje jedno ze znaczeń, najczęstsze ‘sprawiać, aby czegoś nie było (przestało istnieć lub nie nastąpiło), aby ktoś czegoś nie miał, nie doświadczał’ (449 × na 483 użyć).

96 Czasownik ten w jednym ze znaczeń to m.in. ‘hamować, powstrzymywać; zatrzymać’ [Re. 469; Jankowiak 2006: 479].

97 Tu o działaniu środka leczniczego ‘wstrzymać, zatrzymać’ [por. Re. 623; Jankowiak 2006: 606].

98 *Spądzać* ‘usunąć; o działaniu środków leczniczych’ [SPXVI].

99 W SPXVI *naraszcząć* to ‘goić, zablizniać (o obrażeniach zewnętrznych i różnych schorzeniach)’ (10 ×).

podnosić (np. *Czopek...w gárle vpádly podnoši*), przedziewać¹⁰⁰ (*Bołączki przedziewa*), przerywać (np. *Lipkie wilości przerywa*), ścierać (np. *Lifzáie...ściera*), tracić (np. *Gnidy tráci*), wyciągać (np. *Jad...wyćiaga*), wycieńczać, wykorzeniać¹⁰¹ (*Zęby sprochniałe á dziurawe wykorzenia krom boleści*), wyrzucać (*Z żołądká wilgości...wyrzuca*), zatwierdzać (*Zywot zátwierdza...*)¹⁰².

Są też czasowniki nazywające czynność odwrotną, odnoszące się raczej do profilaktyki, wywołania prawidłowej reakcji organizmu, czasem upiększania. Do tej grupy zaliczyć możemy *czynić* (8 ×, np. *Ciałá dobrą wonność/ Spánie/ Włofy cudne czyni*; *Zołądek pośila y stráwność w nim czyni*); *mnożyć* (5 ×, np. *Krew dobrą mnoży*); po 4 × *użyte posilać* (np. *Wątrobę/ Serce pośila*) i *potwierdzać*¹⁰³ (np. *Mózg/ Zołądek potwierdza*); *nie dopuszczać* (3 ×, np. *Włofom obleść nie dopuszcza*) i okazjonalne *chędożyć*¹⁰⁴ (*Pleć ciálá chędoży*), *czernić* (*Włofy czerni*), *ostrzyć* (np. *Wzrok ostrzy*), *podweselać*¹⁰⁵ (*Serce potwierdza y podwesela*), *rościć*¹⁰⁶ (*Włofy rości*), *tuczyć* (*Tuczy człowieka*), *wybielać* (*Twarz...wybiela*) i *zcierać* (*Zębów ofskominy zciera*).

2.1.3. Nazwy fizjologiczne (25)

Na kolejne makropole składają się nazwy, które możemy sklasyfikować w następujących pięciu polach semantycznych.

a) Nazwy ogólne

Zgodnie z ówczesnym rozumieniem medycyny na prawidłowy stan funkcjonowania organizmu wpływ miała równowaga płynów ustrojowych w nim występujących. W tekstach poruszających tematykę zdrowotną pojawiały się więc nazwy i określenia ich dotyczące. Tak jest

100 SPXVI notuje ten czasownik spoza kanonu, z naszego zabytku w znaczeniu 'powodować pęknięcie, wylanie się wrzodu'. U Fal. w takim znaczeniu użyto słowa *przedzierać* [SPXVI – 2 × z Fal.; Jankowiak 2006: 409].

101 U Fal. czasownik ten pojawia się 7 × w znaczeniu 'o działaniu środków lecz.: usuwać, likwidować' [Jankowiak 2006: 578].

102 Czasownik zarejestrowany też u Fal. (13 ×) w znaczeniu 'o działaniu środków leczn.: zamykać'; pojawia się tam również w takim samym połączeniu [por. Jankowiak 2006: 612].

103 Tu w znaczeniu 'czynić zdrowszym, dodawać sił, leczyć' [por. Jankowiak 2006: 398].

104 *Chędożyć* w SPXVI notuje się z frekwencją 87 ×, z czego 69 × w znaczeniu 'utrzymywać w czystości, czyścić, myć'; w tym kontekście dotyczy *płci*, w jednym ze znaczeń to 'powierzchnia ciała ludzkiego, skóra (przede wszystkim twarzy) oraz jej wygląd, kolor itp.' (50 × na 260 użyć). Tu też odnotowano *pleć ciała*, *lica* (3 ×) [SPXVI].

105 Wyraz wynotowany z XVI-wiecznych tekstów zaledwie 5 ×, zawsze w znaczeniu 'rozweselać' [SPXVI].

106 *Rościć* – 'pobudzać do wzrostu, sprawiać porost' [Re. 415]; 3 × użyte też u Fal., ale w innych połączeniach 'powodować rośnięcie' [Jankowiak 2006: 435].

i w omawianym zabytku. Znajdujemy tu *wilkości* (np. *lipkie wilkości w ciele; wilgości wszelkie*), *wilgotność*¹⁰⁷ i dwie z czterech podstawowych nazw płynów: *flegmę*¹⁰⁸ (np. *Dychawicę starą która pochodzi z lipkiej flegmy*) i *kolerę*¹⁰⁹ (np. *kolerę czyści i leczy; kolerę gasi y wywodzi; kolerę mnoży*). Pojawia się też wyrażenie *krew dobra*, z określeniem cechy płynu ustrojowego (*Krew dobrą mnoży*). Do nazw ogólnych zaliczyć należy też nazwę wydzieliny gruczołów potowych – określenie związane z regulacją temperatury ciała (*Smród z potu oddala*).

b) Działanie układu trawiennego

Zaliczymy tu jednostki charakteryzujące łaknienie (*chęć* ‘apetyt’, np. *Chęć jedzenia czyni*), produkty przemiany materii (*jad*¹¹⁰), w tym gazy (*dymy grube*, np. *Dymy grube smutek czyniące oddala; wiatry*, np. *Wiatry z żywota wypędza*¹¹¹).

c) Działanie układu moczowo-płciowego

Podobnie jak w nazwach chorób tego układu nazwy rozdzielić można na te związane z funkcjonowaniem układu moczowego, tu jedna – *uryna*, i nazwy związane z działaniem układu płciowego. Te dotyczyć mogą czynności rozrodczych mężczyzny, np. nazw nasienia: *sperma* i *plemię* (*Spermę ábo plemię w otrokach mnoży*¹¹²) oraz czynności rozrodczych kobiety, np. miesiączki (*upławy niewieście*), ciąży (*łożysko; niewiasty*

107 Ta postać wyrazu 12 × pojawiła się u Fal. ‘płyn ustrojowy (humor); wszelka nieczysta wodnistość organizmu’ [Jankowiak 2006: 552]. *Wilkość* // *wilgość* w dawnej polszczyźnie oznaczała ‘mokrość, wilgoć, wilgotność’ [Re. 556]. W SPXVI pod hasłem *lipki* (‘łepki, kleisty, mający zdolność przylegania’ 54 ×) w charakterystycznych połączeniach znajdujemy z kolei znane nam z poradnika wyrażenia *lipka wilkość* (20 ×) i *lipka flegma* (10 ×).

108 SPXVI notuje specjalistyczne znaczenie tego wyrazu lek. ‘śluz według ówczesnej medycyny jedna z zasadniczych cieczy ustroju ludzkiego lub zwierzęcego, również wszelka wodnista nieczystość organizmu; także śluz zgęszczony, smarki, płwocina’ (aż 239 ×).

109 *Kolera* – por. przypis 44.

110 Między innymi w takim znaczeniu i podobnych kontekstach notuje wyraz SPXVI ‘szkodliwe produkty przemiany materii w stanach chorobowych organizmu ludzkiego’ (44 ×).

111 SPXVI pod hasłem *dym* (408 ×) w jednym ze znaczeń podaje ‘wyziew, opar, para’ i tu m.in. znaczenie fizjol. ‘o produktach przemiany materii w organizmie ludzkim’ (60 ×), w charakterystycznych połączeniach są też *dymy grube* (8 ×). *Wiatry* ‘gazy, wiatry’ odnotowano również u Fal. (150 ×), są tu także znane z poradnika połączenia *wiatry w żywocie* (15 ×) i *wiatry w głowie* (2 ×) [Jankowiak 2006: 549].

112 W SPXVI pod hasłem *otrok* czytamy: ‘młody mężczyzna, młodzieniec, dziecko płci męskiej’ (40 ×), a pod hasłem *plemię* jako 7. znaczenie, z niewielką frekwencją, znajdujemy opis ‘męskie komórki rozrodcze’ (8 ×). Wynotowano je m.in. z *Gadek* Glabera, u Fal. wyraz nie wystąpił. Tu pojawił się tylko obcy rzeczownik *sperma* (4 ×) ‘sperma, nasienie męskie’ [Jankowiak 2006: 475].

brzemienne; płód) i porodu (porodzenie¹¹³; mleko z piersi płynące; *Mleko niewiastom mnoży*).

d) Działanie układu nerwowego i narządów zmysłów

Zarejestrowano tu nazwy ogólne opisujące czynności narządu wzroku i jego wydzielin (*wzrok*; *ły*), narządu słuchu (*słuch*) oraz określenie snu (*spanie*) – jednego ze stanów czynnościowych mózgu. Tu zaliczymy też *głos* jako określenie czynności psychicznej¹¹⁴.

e) Nazwy osób

Ostatnim wyodrębnionym tu polem są nazwy osób, wśród których znalazły się określenia ludzi ze względu na rodzaj ich temperamentu. W zależności od przewagi jednego ze składników organicznych, które wpływają na fizyczność i psychikę człowieka, mamy różne typy, tu wymieniono *flegmatyka*, *koleryka* i *melankolika* (*Flegmatykom*, *Kolerikom* i *Melankolikom lekarstwo*)¹¹⁵.

2.1.4. Nazwy anatomiczne (21)

Do pola tego należą nazwy ogólne związane z budową ciała ludzkiego¹¹⁶, więc *ciało* jako nazwa organizmu¹¹⁷ (*Ciało zagrzewa*; *Ciała sytność czyni*), określenia głowy i okolic twarzy (*głowa*, *twarz*, np. *Twarz czyści y wybiela*), skóry twarzy (*Płeć ciała chędoży*), a także określenia piersi, ich części i brzucha (tu *piersi niewiastam miękczy*; *brzuch*, *żywot*). Jako oddzielne podpola traktuje się nazwy reprezentujące poszczególne układy organizmu, nie w pełni reprezentowane w wynotowanym z rejestru materiale. Do układu trawiennego odnosi się siedem nazw, poczynawszy od charakteryzujących budowę pierwszego odcinka tego układu: *usta*, *czopek* // *języczek*, *garło* do ogólnych i szczegółowych nazw narządów wewnętrznych (*wnętrze* // *wnętrze*; *wątroba*, *żołądek*). Pojedyncze nazwy należą do pól charakteryzujących układ moczowo-płciowy (*Macicę*

113 W XVI-wiecznej polszczyźnie najczęściej w znaczeniu 'czynność rodzenia, poród' wydanie dziecka na świat' (160 ×) [SPXVI].

114 W SPXVI w opisie nadrzędnego znaczenia wyrazu *głos* jako 'zjawisko akustyczne' (2048 ×) jest m.in. '...zdolność mówienia jako jedna z dyspozycji...' (1827 ×).

115 Wszystkie nazwy znane są XVI-wiecznej polszczyźnie: *flegmatyk* (27) ma '[...] usposobienie powolne, nie poddające się namiętnościom'; *koleryk* (27 ×) '[...] złośnik'; *melankolik* (26 ×) '[...] malkotent, pesymista, neurastenik' [SPXVI].

116 Anatomia jako dział medycyny zaczyna się wyodrębniać w XVI wieku [por. Jankowiak 2005: 25; Brzeziński 1988: 111–113].

117 W SPXVI 1. znaczenie to 'organizm ludzki, zwierzęcy lub roślinny' (7090 ×), a) 'tkanka mięsna, mięso, miękkie części organizmu ludzkiego lub zwierzęcego' (397 ×), b) 'zewnątrzna powierzchnia organizmu; skóra' (457 ×) (w tym znaczeniu np. z tekstu *Ciała dobrą wonność czyni*).

czyści), układ oddechowy (*Płuca czyści y miękczy*) i układ chłonny (*śledziona*). Do układu krążenia odnieść można dwa określenia żył (*Piersnym żyłam lekarstwo; Żyły płucne y piersne czyści*) oraz nazwę serca (*Serce posila/ potwierdza i podwesela*), a do układu nerwowego i narządów zmysłów nazwę mózgu (*Mózg czyści/ potwierdza/ zagrzewa i posila*) i powiekę – określenie aparatu ochronnego oka (*Oczu powieki wysusza i wycieńcza*).

* * *

Jak widać na podstawie niewielkiego wycinka materiału, zarejestrowane w spisie nazwy odzwierciedlają XVI-wieczne tendencje (np. proporcje użycia nazwy *boleść* i *bolenie*). Są na ogół potwierdzone w SPXVI, niektóre z kwalifikatorem *lek.* lub *med.* (np. *pedogra, bolączka, febra*), a także we wcześniejszych dziełach – Fal. i *Gadkach* Glabera (tylko z tym tekstem łączy poradnik obecność rzeczownika *plemię* w znaczeniu ‘sperma’¹¹⁸). Znalazło się tu jednak kilka nowych nazw wielocłonowych i połączeń (16 nazw): *bolączki w szyi; cnienie na wątrobie; dziąsł smrod; gardło bolące; krew z łona; ludzie błędni; macice boleść; nog puchnienie i nog zapchnienie; rzezanie w korzeniu y w mosznach; uraz tłuczony; warg boleść; warg opuchlina; wargi spuchłe; włosy rości; wrzód gnojny; zęby dziurawe*, i takie, które są w Fal., ale w innym znaczeniu (*Cephalea, soda*). Zdarza się, że znajdujemy tu pierwsze poświadczenie wyrazu w XVI wieku (*krwawość*). Wiele z tych nazw to okazjonalizmy (np. *cnienie, oskominy, wiatry w głowie*; znana tylko z tego tekstu nazwa *subet*, też nienotowane w SPXVI, np. *elektuarz, obłęć*), które mogą świadczyć o ciągłości tradycji, ale też zmianach językowych i odczytaniu autora tekstu. Utworzone analogicznie do innych nazw zaliczonych w opracowaniach słownictwa medycznego do leksyki specjalistycznej w pewnym stopniu poszerzają naszą wiedzę o ówczesnym stanie tej odmiany języka.

Najwięcej odnotowano nazw chorób, co nie dziwi – taki był bowiem cel rejestru. Wśród tych nazw najliczniej reprezentowanymi polami znaczeniowymi są nazwy chorób układu trawiennego (48), nazwy chorób skóry (33), w dalszej kolejności nazwy chorób układu nerwowego i narządów zmysłów (23), moczowo-płciowego (22), oddechowego (19) oraz nazwy ogólne (17). Najmniej nazw odnosi się do układu kostnego, tkankowo-mięśniowego, krążenia i chłonnego (poniżej 10 w każdym). Podobne proporcje zauważalne są w materiale, znacznie obszerniejszym, wyekscerpowanym z Fal. i zarejestrowanym przez

¹¹⁸ Jest to o tyle ciekawe, że Glabrowi przypisywano autorstwo tłumaczenia poradnika.

Jankowiak [por. też 2005: 64–68]¹¹⁹. Potwierdza to zauważone już na innych polach podobieństwa do zielników, ale także ukazuje tendencje rozwoju słownictwa medycznego i ówczesne postrzeganie poszczególnych działów szeroko pojętej medycyny, co może przekładać się na ocenę obrazu świata dawnego użytkownika polszczyzny.

Bibliografia

Źródła

Fal. – Falimirz Stefan (1534), *O ziołach i mocy jich* [...], Kraków, <https://tiny.pl/sxbk54rx> [dostęp: 6 listopada 2023].

Fal.online, <https://tiny.pl/bhx-kzgm> [dostęp: 6 listopada 2023].

Kresc. – Piotra Crescentyna/ o pomnożeniu y rozkrzewieniu wszelákich Pożytkow/ kśiąg Dwoienaście: Ludziom Stanu kázdego/ ktorzyby się vczćiwym Gospodárstwem bawili/ wielce potrzebne á pożyteczne (1571), Kraków, <https://tiny.pl/8c8kc1zn> [dostęp: 27 marca 2024].

łac. – Petrus de Crescentiis (między 1477 a 1483), *Ruralia commoda*, Löwen, <https://tiny.pl/syt526vq> [dostęp: 5 listopada 2023].

niem. – Petrus de Crescentiis (1531), *Vom Ackerbau*..., <https://tiny.pl/ry399h62> [dostęp: 5 listopada 2023].

Piotra Crescentyna *Księgi o gospodarstwie y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow każdemu stanowi potrzebne* (1549), Kraków, <https://tiny.pl/5w59jthh> [dostęp: 3–5 listopada 2023].

Sien.Lek – Siennik Marcin (1568), *Herbarz to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie* [...], Kraków: <https://tiny.pl/c-869bkn> [dostęp: 7 listopada 2023].

Słowniki (wraz ze stosowanymi skrótami)

Re. – Reczek Stefan (1968), *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław.

SPXVI – Mayenowa Maria Renata i in., red. (1966–2016), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–38, Warszawa, też elektroniczny indeks wszystkich haseł <https://spxvi.edu.pl> [dostęp: wielokrotnie listopad 2023–marzec 2024].

Sstp. – Stanisław Urbańczyk, red. (1953–2002), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław, <https://pjs.ijp.pan.pl/sstp.html> [dostęp: 4 kwietnia 2024].

119 W opracowaniu słownictwa Falimirza w opisie nazw chorób grupę nazw ogólnych i nazw chorób skóry omówiono łącznie.

Literatura

- Bowler Peter J. (2007), *Historia nauk o środowisku*, przeł. Joanna Popiołek, Wiesław Studencki, Warszawa.
- Brzeziński Tadeusz, red. (1988), *Historia medycyny*, Warszawa.
- Drygas Aleksander (1988), *Dawne terapie. Lek i jego formy – sposoby wytwarzania i dystrybucji*, w: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, Warszawa, s. 158–184.
- Jankowiak Lucyna (2005), *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 1, Warszawa.
- Jankowiak Lucyna (2006), *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 2: Słownik, Warszawa.
- Jankowiak Lucyna (2010), *Zapożyczenia w XVI-wiecznym słownictwie medycznym i ich dzisiejsze losy (na materiale zielnika Stefana Falimirza)*, „Linguistica Copernicana”, nr 2 (4), s. 201–213.
- Jankowiak Lucyna (2020), *O kryteriach wyodrębniania terminów z XVI-wiecznych tekstów*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 27, nr 2, s. 33–52.
- Kamper-Warejko Joanna (2009), *Nazwy roślin „z nasienia się rodzących na ogrodziech ku żywności ludzkiej” u Krescencjusza a wybrane XVI-wieczne zielniki*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 9, s. 115–126.
- Kamper-Warejko Joanna (2016), *Słownictwo botaniczne w polskim tłumaczeniu „Ksiąg o gospodarstwie” (1571) Piotra Krescencjusza na tle epoki*, Toruń.
- Kędeńska Elżbieta (1997), *Przydatność łacińsko-polskich wokabularzy do badań językoznawczych (zalety i ograniczenia)*, w: *Leksyka prasłowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. Hanna Popowska-Taborska, „Prace Sławistyczne”, nr 105, Warszawa, s. 117–125.
- Klemensiewicz Zenon (1985), *Historia języka polskiego*, t. 2, Warszawa.
- Kosiek Zdzisław (1983), *Botanika*, w: *Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce*, red. Kazimierz Maślankiewicz, Warszawa, s. 413–479.
- Kowska Danuta (2021), *Obraz zarazy w świetle traktatu medycznego Piotra umiastowskiego pt. Nauka o morowym powietrzu na czwory księgi przełożona (1591)*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 69, z. 6, s. 85–104.
- Krynica Tatiana (2021), *Choroba w wybranych pismach Izydora z Sewilli*, „Vox Patrum” 78, s. 467–498.
- Migdał Jolanta (2002), *O nazywaniu człowieczych chorób – uwagi o słownictwie Glaberych „Gadek”*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. VIII, red. Mirosława Białoskórska, Leonarda Mariak, Szczecin, s. 147–157.
- NEP – *Nowa encyklopedia powszechna PWN* (1995–1996), t. 1–6, Warszawa.
- Steczko Iwona (2002), „Mietnica”, „kaduk”, „boża kaźń”, czyli o nazwach epilepsji w polszczyźnie XV i XVI w., „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, nr 1, s. 387–402.

- Steczko Iwona (2016), *Przymiot albo dworska niemoc i jej synonimiczne miana w polszczyźnie XV i XVI wieku*, w: *Epidemie w dziejach Europy: konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, red. Krzysztof Polek, Łukasz T. Sroka, Kraków, s. 156–168.
- Suchecka Anna (2020), *Badania interdyscyplinarne nad polskimi zielnikami drukowanymi*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 17, nr 2, s. 199–224.
- Szostak Jan (1979), *Zielnik Marcina Siennika z roku 1568*, „Ze Skarbca Kultury”, z. 31, s. 5–48.
- Szwejkowska Helena (1983), *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław.
- Wydra Wiesław, Rzepka Wojciech Ryszard (2004), *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław, s. 375–378.

dr hab. Joanna Kamper-Warejko, prof. UMK – Katedra Języka Polskiego, Instytut Językoznawstwa, Wydział Humanistyczny UMK. Zainteresowania naukowe: historyczna polszczyzna, leksykologia i historyczna stylistyka, polszczyzna XVI wieku; zjawiska językowe dawnej i współczesnej polszczyzny w kontekście kulturowym, rozwój języka oraz mowy dziecka.